

Tájékoztató a szótár használatához

Az etimológiailag szorosabban összefüggő, egy szócsaládhoz tartozó szavak általában azonos szócikkbe kerülnek. Egyes szavaknak a távolsága alapszavuktól azonban a nyelvhasználói tudatban olyan nagy, hogy önálló szócikkben való kidolgozásuk vált szükségessé.

A szócikkek szorosabb, közvetlenebb kapcsolatának jelzésére egyrészt a szócikkekben belső utalások, másrészt (egyetlen sorból álló) utaló szócikkek szolgálnak. Ez utóbbiak többnyire az egyes szócikkekben található alcímszókat tartalmazzák. A szócikkekben nem jelzett, általában távolabbi etimológiai kapcsolatokhoz l. az **5.** pontot.

1. A szócikkek felépítése

A szócikkek három főrésze oszlanak, ennek megfelelően három bekezdésre tagolódnak: ezek a szótörténet, az etimológia és a bibliográfia.

2. A szócikkek szótörténeti része

A) A fő- és alcímszók

Az egyes szócikkekben a szótörténeti adatok vagy egyetlen lexémánál (címszónál) szerepelnek, vagy pedig több lexémánál (főcímszónál és alcímszónál/alcímszóknál). Az alcímszók egyenrangúak a főcímszóval, a szócikken belüli sorrendet kizárólag az adatok időrendje dönti el. Ebből számos esetben következik az, hogy főcímszóként mára már kihalt vagy elavult lexémák állnak, míg az általánosan ismert köznyelvi alak a szócikk belsejébe került, és az utaló szócikkek segítségével lehet megtalálni. Több lexéma akkor kerül azonos szócikkbe, ha eredetüket tekintve összefüggenek, s így szócsaládot alkotnak. Az ilyen lexémák szótörténeti adatolása – eltérően az eddigi gyakorlattól, a jobb áttekinthetőség érdekében – külön szakaszokban történik. Az adatok dokumentálásának sorrendje a következő: alakváltozatok (**A:**), jelentések (**J:**), származékok (**Sz:**), megszilárdult ragos és jeles alakulatok (**R:**).

A köznyelvi és általánosan ismert szavakkal szemben a speciálisabb nyelvi réteghez tartozó lexémák a címszó vagy alcímszó után álló jelet kapnak: × = nyelvjárási szó; Δ = elavult szó; † = kihalt szó. Kihalt szónak azokat a szavakat tekintjük, amelyekre a 18. század közepe után nem találtunk újabb alakváltozati vagy a jelentésekre vonatkozó adatokat. Az elavult szavak közé soroltuk azokat a(z al)címszókat, amelyek az elmúlt három-négy évtized

aktív nyelvhasználatából (fokozatosan) kiszorultak, de az átlagos műveltségű nyelvhasználó passzív szókészletében (feltehetőleg) megtalálhatók.

B) Az adatok és a lelőhelyek

Mindenféle szótörténeti adat szigorú időrendben követi egymást, azoknak a NYJ. rövidítéssel bevezetett nyelvjárási alakváltozatoknak a kivételével, amelyek a 19. század végéről vagy későbből valók. Ha azonban egy-egy jelentést csak az ebből az időszakból származó nyelvjárási szóval tudunk dokumentálni, a jelentést ennek a szónak az évszáma szerint soroljuk be a jelentések közé.

A különféle bizonytalanságokra az adat, a rövidítés stb. elé tett kérdőjel hívja fel a figyelmet. Számos adat évszáma után ferde vonal áll. Ez a jel általában arra utal, hogy az adat másolatból (ez többnyire oklevelekre érvényes) vagy második vagy további kiadású nyomtatott forrásból származik. Az évszám mindig a nyelvemlék keletkezési idejét adja meg. A források datálásakor előforduló további megoldások: szögletes zárójelben álló évszám = kikövetkeztetett dátum; csillag az évszám előtt = a megadott dátumú forrásba az adatot egy későbbi időpontban toldották be, amelyet a másodikként megadott dátum képvisel; kereszttel ellátott évszám kerek zárójelben = korábbra keltezett (antedatált) forrás hamisított évszáma, amelyet az időrend szempontjából figyelmen kívül hagyunk.

Az adatok rendszerint betűhűek, megfelelnek a forrás írásmódjának. Az olyan adatokra, amelyek (feltehetőleg) nem betűhű forrásközlésre mutatnak, a szögletes zárójelbe tett ceruza [✍] jelzés hívja fel a figyelmet.

Az adatokat (alakváltozatokat, jelentéseket, származékokat stb.) minden esetben forrásjelzés követi, ezzel lehetővé téve azok visszakereshetőségét (l. Irodalom- és forrásjegyzék). Az időrendben első adat után olykor, „de. vö.” formulával bevezetve, utalás található egy olyan, külön szócikkben kidolgozott származékszóra, amelynek az első adata régebbi, mint az alapszóé; pl. *bír*, *forr*, *szeg*² stb.

Az önálló címszóvá tett összetételi elő- és utótagok, az ún. kötőjeles címszók adatközlése lényegében megegyezik az eddig tárgyalt szócikktípusokéval. Ha az együtt tárgyalt összetételek között az elő- vagy utótag szerepét illetően elkülöníthető csoportokat lehet megállapítani, a csoportokat félkövér arab számok és félkövér kettős függőleges vonalak tagolják; pl. *bal-*, *fehér-*, *nap-* stb.

C) Az alakváltozatok

Ha a címszó olyan ige vagy névszó, amelynek több (speciális) tőváltozata van, akkor a tőtípusra az **A:** rövidítés után szögletes zárójelben szereplő szám utal (l. Tőtípusok).

Az ÚESz. a címszóknak általában csak a legfontosabb fonológiai változatait adja meg. Írásváltozatokat csak különleges esetekben, elsősorban nemzetközi szókkal kapcsolatban tartalmaz, ezzel szemléltetve a meghonosodási folyamatot. Egyszeri előfordulású adatokat (hapaxokat) rendszerint csupán abszolút első adatként szerepeltet, valamint akkor, ha az eredetmagyarázat szempontjából fontosak lehetnek.

Az alakváltozatok (toldalékaikkal együtt) dőlt szedésűek. Az olyan szavak ellenben, amelyek a címszóval egybeírva vagy vele szerkezetet alkotva állnak, vagyis az igekötők, segédigék, a felsőfok jele stb., álló szedésűek; pl. *borít, büszke, csúf, nagy* stb.

A címszót dokumentáló adatok között a származékokat [SZ.], a megszilárdult ragos alakulatokat pedig [R.] jelöli. – A tulajdonnevek, illetve azok az adatok, amelyek tulajdonnév részeként fordulnak elő, szintén külön megjelölést kapnak: [HN.] (helynév), [SZN.] (személynév), [ÁN.] (állatnév).

Ha az alakváltozat a végződése alapján toldalékos formának tűnik, valójában azonban egyenértékű az alapalakkal (a címszóformával), erre a helyzetre üres négyzet (□) hívja fel a figyelmet; pl. *ri, rekesz, sűg, tulipán* stb. Ha a címszó ikes ige, és több alakváltozata is szerepel a szótörténetében, az első olyan adat után, amely az ikességet igazolja, lefelé mutató háromszög (▽) áll; pl. *álmélikodik, lakik¹, szokik* stb.

Ha egy adat tövének vége összeolvadást vagy hasonulást tükröz, akkor a tő hasonult hangja és a hasonulást okozó hang egymáshoz kötőjellel kapcsolva, szögletes zárójelben áll magyarázatul az adat után; pl. *pazarol, vall, véd* stb.

Azokat a biztosan magyarnak tartott adatokat, amelyek egy idegen nyelvű (főleg latin) szövegbe az adott nyelv ragozása szerint illeszkednek be, az ÚESz. úgy jelöli meg, hogy az idegen nyelvi végződést szögletes zárójelben kiemelve tünteti fel az adat után; pl. *násfa, naszád* stb. Ha a tő és a végződés közötti morfémahatárt nem lehet világosan megállapítani, erre a körülményre ugyancsak szögletes zárójelbe téve [LATIN VÉGZŐDÉSEL] megjegyzés utal; pl. *jobbágy, mazsola, topáz* stb. – Az olyan adatok után, amelyeknek magyar volta nem bizonyos (az ilyenek főleg a 19. század idegenszó-táraiból származnak), zárójelben az [ES. NEM M.] (= esetleg nem magyar adat) megjegyzés áll; pl. *etimológus, telefon, vajda* stb.

D) *A jelentések*

A szócikkben a címszó minden fontosabb jelentése szerepel, de – szótárunk jellegénél fogva – nem törekedtünk általában az értelmező szótárakra jellemző, de különösen is *A magyar nyelv nagyszótára* szócikkeiben megfigyelhető finom jelentés-megkülönböztetésre. Az egyszeri előfordulású jelentéseket az ÚESz. csak akkor veszi figyelembe, ha nagyon régiak, vagy az etimológia szempontjából fontosaknak látszanak. A túl bonyolult jelentésdefiníciók elkerülése érdekében szükség esetén a jelentés helyén csúcsos zárójelbe tett funkciómeghatározás áll.

A jelentéseket magyarul és (a korábbi magyar etimológiai szótárak gyakorlatát követve) németül adjuk meg, ritkán – a növénytani vagy állattani műszóként is használatos szavak esetében – latinul is.

Két vagy több jelentés egyetlen egységgé összevonva szerepel, ha szorosan összefüggenek egymással, és nincs közöttük nagyobb időbeli – akár több évszázadnyi – távolság.

A köznyelvinek tekintett, közhasználatú jelentéseket # emeli ki. – Ha a jelentések közül egyik sincs köznyelviként megjelölve, akkor az etimológiai rész csak abban az esetben utal egy jelentésnek a mai nyelvhasználatban legfontosabb voltára, ha az a jelentések időrendi adatolásában nem az első.

Ha egy lexémának egyetlen jelentése van, akkor ez évszám és forrásjelzés nélkül áll. Ha egy jelentést olyan adat alapján határoztunk meg, amelyet első adatként vagy az alakváltozatok között idéztünk, a forrásjelzést nem ismételtük meg, hanem zárójelbe tett felfelé mutató nyíl (↑) jelzéssel utalunk rá, mivel az azonosítást az évszám lehetővé teszi.

E) *A származékok*

A szótörténeti résznek ebben a szakaszában olyan származékokat közlünk, amelyeknek a címszóval való kapcsolata eléggé világos, a laikus számára is felismerhető, tehát sem alaktani, sem jelentéstani szempontból különösebb magyarázatra nem szorul. A magyarázatot kívánó származékokat általában önálló szócikkben szerepeltetjük; pl. az *illat* nem az alapszó *illik*² 'eltűnik, elfut' alatt áll származékként; l. még *állandó*, *állat* stb.

Az 1500 előtti nyelvemlékekből általában minden származék szerepel, kivéve az igék műveltető, szenvedő és ható képzős formáit, az igeneveket, valamint a tulajdonnévképzős alakokat. Rendszerint csak a ma nem köznyelvi származékok kapnak jelentés(ek)e)t.

A 16. századtól kezdve többnyire csupán a ma is használt, elsősorban a köznyelvi származékok szerepelnek, de ezek között is számos kivétel található, mint például az *-ás/-és*

és *-ság/-ség* képzős főnevek, továbbá az *-i* és *-s* képzős melléknevek, ha jelentésük az alapszóból könnyen levezethető. Ezeknek a származékoknak a jelentéseit csak akkor közöljük, ha az érintett szó több szófajú, vagy több jelentésben (volt) ismeretes, illetőleg nyelv- vagy művelődéstörténeti szempontból figyelmet érdemel. – Az olyan változatokat, amelyek egy adott származékhoz kapcsolódnak, de régebbiek nála, és felépítésükben némileg eltérnek tőle, mai helyesírással és „De vö.” megjegyzéssel idézzük; pl. *ária, barbár, bicikli* stb. alatti származékok.

Főnevesüléskor az időrendben korábbi melléknévi igenevet vagy melléknevet általában csak a szófajjelzés képviseli, míg a későbből adatolt főnévnel a jelentése is szerepel; pl. *ír*¹, *kerül*, *költ*² stb. alatti származékok.

Mínt hogy a címszó alakváltozatait származékokkal is dokumentáljuk (l. fent l. C) pont), a már egyszer idézett adatot nem ismétljük meg újra, hanem évszámának feltüntetésével, zárójelbe tett felfelé mutató nyíllal (↑) utalunk rá.

F) A megszilárdult ragos alakulatok

A magyarban minden olyan szóalak megszilárdult ragos alakulatnak minősül, amely egy tő és egy toldalék (határozórag, birtokos személyjel, középfokjel stb.) kapcsolatának megkövülésével jött létre, s így önálló lexémának (rendszerint határozószónak) a keletkezéséhez vezetett. Ha egy szóalakban mind megkövült toldalék, mind képző található, akkor a szó az utolsó morféma alapján tartozik a **R:** vagy a **Sz:** kategóriába.

G) A kiegészítő rész

Az olyan adatok, amelyek régebbiek a címszó első képviselőjénél, és jelentésbeli egybevágóságuk ellenére sem tartoznak közvetlenül a címszóhoz, de valamiféle szótörténeti vagy etimológiai kapcsolatban állnak vele, a szótörténeti rész végén a „De vö.” formulával bevezetve szerepelnek; pl. *bikavér, bodzfa, bordó* stb.

Ha egyes ilyenféle adatok a címszóval egyező vagy annál későbbi időből dokumentálhatók, de szótörténeti szempontból fontosak, akkor „Vö. még” jelzés után állnak.

3. A szócikkek etimológiai része

Az ezekben a részekben található különféle jelek egyrészt a szófejtés egyes tartalmi elemeit különítik el jól látható módon, másrészt lehetővé teszik az egyes tartalmi részek könnyebb megtalálhatóságát.

A) Az etimológiai rész bevezető mondatai

Minden bevezető mondat tartalmazza az eredetminősítést, adott esetben megszorításokkal, illetve a minősítés valószínűségi fokára utalva. Ezt a mondatot a kifejtő résztől világos függőleges vonal, valamint a bevezető mondat tartalmához igazodó speciális jel választja el (l. Jelmagyarázat).

A biztosan belső keletkezésű szavak etimológiájában csak a kialakulásmódra történik utalás, a magyarbeli keletkezés tényére nem. Kivételt azok az esetek képeznek, amelyekben az etimon magyar volta biztos, de a kialakulás módja vitatható vagy nem egészen világos. Az ilyen esetekben az etimológiai rész bevezető mondata kivételesen a „Belső keletkezésű” formulával indul.

A belső keletkezés bizonyos eseteinek minősítésekor az adott szakkifejezés egy-egy etimológiai folyamat eredményére utal: például „Származékszó szófajváltásának eredménye”, „Szóösszevonás eredménye” stb. Az etimológiai kifejtő-magyarázó részben azonban a szófajváltás, szóösszevonás stb. terminusokat természetesen az adott etimológiai folyamat megnevezésére is használjuk.

A címszók a következő két esetben számítanak származékszónak: 1) az alapszó jelenleg élő lexéma; 2) közvetett bizonyítékokkal igazolható az alapszó egykori megléte. – A „fikatív tő” szakkifejezés az olyan belső keletkezésű, képzős szavakkal kapcsolatban használatos, amelyeknek a töve önállóan nem, vagy legfőljebb másodlagosan, elvonás eredményeként mutatható ki. A bevezető mondat adott esetben jelzi, ha a származék nem az abszolút, hanem a relatív töből való.

Ha a főcímszónak és az alcímszó(k)nak a magyaron belüli leszármazási viszonya világosan megállapítható, akkor a fejlődés alapjául szolgáló lexémára „A szócsalád alapja” megjelölés utal; pl. *gúnyol*, *hasonlat*, *így* stb.

Bizonyos szócsaládok esetében a lexémák között nem tisztán alapszó → származékszó(k) viszony áll fenn, hanem a szócsaládot alkotó szavak keletkezési módozatai között időrendi eltérések is vannak. Az ilyen esetekben az etimológiai bevezető mondatban „A szócsalád korábbi tagja(i)” kifejezés emeli ki azt a lexémát vagy azokat a lexémákat, amelyeket a

kifejtő részben elsőként magyarázunk, és amely(ek)hez képest a többi tag később és esetleg más módon keletkezett vagy keletkeztek; pl. *kegyelem, klíma, legyez* stb.

Ha egy idegen nyelvi összetett szónak mindkét (az összes) tagját magyarra fordították, akkor a „tükörfordítás” szakkifejezés használatos; ha viszont csak a tagok egyikét, akkor a „részfordítás”. – Azokat a származékszókat, amelyek idegen mintára jöttek létre, a „képzett tükörszó” kifejezés jelöli.

Az „Ismeretlen eredetű” minősítés két esetben fordul elő: 1) A szakirodalomban eddig közölt magyarázatok között nincs olyan, amelynek alapján legalább a „Bizonytalan eredetű, talán...” kifejezéssel megjelölt csoportba lehetne sorolni a szót; 2) Az ÚESz. szerkesztői sem tudnak elfogadható magyarázatot adni.

B) Az idegen nyelvi összehasonlító anyag

Az alapnyelvi (uráli, finnugor, ugor) örökséghez tartozó és az idegen eredetű szavak szócikkeiben a bevezető mondatot a magyar szó rokon, illetőleg idegen nyelvi megfelelőinek felsorolása követi. A nyelvi adatokat nyelvenként megállapított (állandó) forrásokból idézzük (ezekhez l. Irodalom- és forrásjegyzék). A latin és görög, valamint a cirill betűs írású szláv nyelvek adatait a megfelelő írás szerint idézzük. A másfajta írásrendszereket használó nyelvek adatait a szokásos módon transliteráljuk, illetőleg a forrásunkkal azonos latin betűs formában közöljük. A német nyelvből idézett régi nyelvi és nyelvjárási főneveket nem írjuk nagy kezdőbetűvel.

Az idegen nyelvi szavak bemutatásakor több jelentés esetén általában csak az alapjelentés szerepel, valamint azok, amelyek kapcsolódnak a magyar címszó jelentéséhez vagy jelentéseihez. Ha egy adat jelentése az előtte állóval megegyezik, arra az 'ua.' rövidítés utal.

Szótárunk az idegen eredetű szavak átadó nyelvi szavainak etimológiai hátterét is közli tömören, jellemzően szögletes zárójelben. A közvetlen előzmény előtt általában a < jel áll; pl. *apostol, csizma, indigó* stb. Egy latin szónak az újlatin nyelvekben való továbbélésére viszont ennek a jelnek a hiánya mutat (pl. *dézsma, palacsinta* stb.), illetőleg szöveges utalás történik erre (pl. *kőr, rúzs* stb.). Ha a közvetlen előzmény adatszerűen nem dokumentálható, akkor az adott szónak az eredetére vagy a nyelvcsaládon (alapnyelven), esetleg az azonos nyelven belüli rokonságára a „szláv/török/indoeurópai stb. eredetű” megjegyzés utal; pl. *bak, gally, gyom* stb. – Számos szócikkben a tárgyalt adott szónak a jelenleg megállapítható származási kiindulópontját a „Forrás” jelöli.

Az alapnyelvi örökséghez tartozó magyar szavak esetében a rokon nyelvi megfelelők felsorolása után szögletes zárójelben megadjuk a * jellel ellátott rekonstruált alakot és annak jelentését, és adott esetben utalunk az illető címszónak más nyelvcsaládok (altaji, indoeurópai stb.) szavaival való összefüggésére is; pl. *eszik*, *fa*, *ház* stb. Az uráli alapnyelvi rétegből származó szavak esetében a finnugor, illetve a szamojéd nyelvek adatait hosszú kötőjel (–) választja el egymástól; az utóbbi csoportban a szamojédságra történő külön utalás nélkül szerepelnek az egyes szamojéd nyelvek adatai.

A törökségi adatoknál a közvetlen vagy közelebbi eredet megadása helyett több esetben olyan megjegyzés állhat, amely arra utal, hogy a szónak megfelelői vannak a mongolban, madzsuban vagy tunguzban. A honfoglalás előtti csuvasos típusú török jövevényszókat – amelyek tulajdonképpen a bolgár-török jövevényszóréteggel azonosak – nemcsak hangtani jegyek (főleg rotacizmus és lambdacizmus) alapján, hanem történeti és művelődéstörténeti kritériumokat is figyelembe véve soroltuk ebbe a csoportba.

Az idegen eredetű szavak szócikkeinek etimológiai részében az azonos vagy hasonló hangalakú és jelentésű szavakra, amelyek között általában eredetbeli kapcsolat is van, és más nyelvekben is adathatók, a „Megfelelői(k)” formula utal. Ha viszont a magyar és az idegen nyelvi adatok között a kapcsolat nem vagy nem bizonyíthatóan etimológiai természetű – főleg az onomatopoeitikus szavak ilyenek –, azt a „Hasonló(k)” formula mutatja; pl. *huhogat*, *vaj²*, *zümmög* stb.

Egyes, (főleg török) jövevényszók származtatásában az átvételük idejére feltehető hangalak, ritkábban a jelentés is meg van adva „A magyarba átkerült alak” formulával.

C) Egyebek az etimológiai részhez

A szócikkek etimológiai részében is gyakran fordulnak elő különféle magyar szótörténeti adatok. Az 1500 előtről származó adatok idézése betűhű, a rájuk vonatkozó évszám zárójel nélkül az adat előtt áll. Az 1500 utáni adatok a mai szótári alakra átírtan szerepelnek, ha olvastuk biztos; ez utóbbi esetben az évszám zárójelben áll az adat után. – Az adott címszó etimológiai magyarázatában kiemelt fontosságú más címszóra utalás vízszintes nyíllal történik, amely tapad az adott címszóhoz.

Ha az ÚESz. az előzményszótáraiban (TESz., EWUng.) vagy a szakirodalomban megjelent eredeztetésekkel nem ért egyet, ezeket általában a „kevésbé valószínű” vagy a „téves” megjegyzéssel, többnyire megokolás nélkül hárítja el.

A magyarból más nyelvekbe átkerült szavak adatai csak akkor szerepelnek, ha az ÚESz. forrásaiból megállapítható, hogy ezek az érintett nyelv köznyelvi elemei, vagy ott széles nyelvjárási elterjedtségűek.

4. A szócikkek bibliográfiai része

A kiemelt források csak a 20. századi szakirodalomból szerepelnek; ezek megtalálhatók a Forrás- és irodalomjegyzékben. A TESz. és az EWUng. mindig szerepel a források között, ezekben (különösen a TESz.-ben) további irodalom is található. Az EWUng. megjelenése után keletkezett és felhasznált szakirodalom mindig az EWUng. után áll. Azoknak a szavaknak az irodalma, amelyek a magyarból más nyelvekbe kerültek át, rendszerint nincs megadva. Különösen a magyar nyelv jövevényszavainak forrásait tekintve az ÚESz. (az EWUng. közvetítésével is) természetesen számos etimológiai szótárt és egyéb kézikönyvet is felhasznált, amelyek az eredetbeli háttérrel is foglalkoznak. Közülük a legfontosabbakat a Forrás- és irodalomjegyzék tartalmazza.

5. Az utalások

A szócikkek bibliográfiai részéhez kapcsolva, attól egy középre zárt fekete ponttal (•) elválasztva és a „Vö.” rövidítéssel bevezetve található a szótár egyéb szócikkeire való utalások. Ezekkel csak etimológiai összefüggésekre hívjuk fel a figyelmet, amelyek számos esetben térben és időben is távolabbi, közvetett kapcsolatokra irányítják rá a figyelmet. Fontos tudni, hogy ebben a szakaszban nem mindig található meg az összefüggésben érintett szavak teljes köre. Ezért célszerű a megadott szavak szócikkét is megnézni, ahol esetleg egy vagy több továbbvivő címszó is található.

A maga betűrendi helyén **utaló címszová** teszünk minden alcímszót, függetlenül attól, hogy a szoros betűrend szerint közvetlenül vagy nem közvetlenül a címszó előtt vagy után állnak-e – ezzel követjük *A magyar nyelv nagyszótárának* gyakorlatát. Az utaló címszók között nem szerepelnek alakváltozatok és származékok: ezeket megrostálva (valamint a szócikkek etimológiai részében közölt különféle szótörténeti adatokat) egy külön Szómutató tartalmazza.